

İslam nazarında bir çevre problemi olarak israf ve kirletme olgusu: PFAS'lar bağlamında bir değerlendirme

Prof. Dr. Recep Ardoğan

Çorum İskilip'te doğdu. İlk ve ortaöğrenimini İskilip'te tamamladıktan sonra Konya Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirdi ve öğretmenliğe başladı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 1997 yılında yüksek lisansını, 2003 yılında da doktorasını tamamladı. "İslam'da Çevre Teolojisi [şuanki baskısının ismi "Varlık Anlayışında Ahlakî Temellere İslam'da Ekoloji'dir]" kitabını yayımladı ve 2011'de doçent oldu. Aynı yıl Aralık ayında KSÜ İlahiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak göreve başladı. 2018'de profesör kadrosuna atandı. Her yıl düzenli olarak araştırma ve yayım faaliyetlerini sürdürmekte; KLM yayınları için gönüllü akademik danışmanlık yapmaktadır. Çalışmaları siyaset felsefesi/politik teoloji, sosyal kelim, metodoloji konularında yoğunlaşmaktadır.

Günümüzde sentetik kimyasalların kullanımının yaygınlaşması, çevre kirliliği ve çeşitli sağlık sorunlarına yol açtığı tespit edilmekte

olup sentetik kimyasalların bir türü de PFAS'lar yani "Per- ve polifloroalkil maddeler"dır. Bunlar, her alanda yaygın kullanılmakta ve yüksek kararlılıkları nedeniyle de çevrede kalıcı hâlde birikmektedir. İçeriğindeki yüksek kararlılık ve direnç gösteren florokarbon zincirler nedeniyle kimyasal ve termal bozunmaya karşı son derece dayanıklıdır. Yangın söndürme köpükleri; yapışmaz pişirme kapları; gıda ambalaj malzemeleri; kozmetik ürünleri; su itici, yağ itici ve leke tutmayan kumaşlar, kaplamalar; balmumu, boya, vernik, mürekkepler; pestisitler ve gübreler gibi birçok endüstriyel ve tüketici ürününde yaygın şekilde kullanılmaktadır. Ancak, PFAS bileşikler, bazı araştırmalara göre, sağlık üzerinde olumsuz etkiler yapmaktadır. Karaciğer hasarı, tiroit hastalığı, obezite, doğurganlık sorunları, hormon baskılanması ve kanser gibi sağlık sorunları; anne karnındaki cendindeki bazı olumsuz gelişimler, bunlardandır. Ayrıca, aşağıdaki özellikleri nedeniyle de bu maddelerin, olumsuz etkileri artmaktadır: i) Yaygınlık,

ii) Kalıcılık (uzun yarılanma ömürleri), iii) Biyoakümülatiflik (canlılarda biyolojik olarak birikebilirlik) iv) Toksikite (kanse-rojenik, kısırlık, endokrin bozucu etkileri gibi çoklu sağlık tehlikeleri).

Tüm bu özellikleri nedeniyle, Avrupa Komisyonu, 19 Eylül 2024 tarihinde, REACH Tüzüğü (AB kimyasal mevzuatı) kapsamında, undekafloroheksanoik asit ("PFHxA") ve PFHxA ile ilgili maddelerin kullanımını kısıtlayarak insan sağlığını ve çevreyi koruyacak yeni önlemler kabul etmiştir.

Bu makalede, PFAS'ların özellikleri, kullanım alanları ve çevre üzerindeki etkilerini, kimya, biyoloji ve tıp gibi alanların uzmanlarına bırakarak, doğrudan çevreyi kirleten ve ekolojik düzene zarar veren maddeleri üretmenin, en azından zorunlu ve ihtiyaç olandan fazla üretmenin İslam nazarında nasıl değerlendirilebileceği üzerinde duracağız. Konuyu kaynak taraması, analiz ve yorumlama yöntemiyle ortaya koyacağız.

Çevre Sorunlarının Nedenlerine İlişkin Genel Bakış

Çevre sorunları, insanların doğadaki kaynakları israf etmeleri ve fiziki çevreyi

kirletmeleri yanında yapay çevre ile doğal çevre arasındaki uyumsuzluğa işaret eder. Sanayi devrimi sonrasında çevre sorunları gözle görülür biçimde artmış ve günümüzde akut hâle gelmiştir. Bu nedenle bilim adamları ve düşünürler, çevre sorunlarının zihniyet, sistem ve pratik kökenleri ile çözüm yolları üzerinde etraflıca durmuşlar; farklı fikir ve önerilerle çeşitli tartışmalar başlatmışlardır. Batı düşüncesinde çevre sorunlarının zihniyet temelleri olarak; I) Ruh-madde ayrımı ve ruhun maddeden, düşüncenin uzamdan, insanın da evrenden üstün ve ona egemen olduğu düşüncesi (Kartezyen düalizmi); II) Buna bağlı olarak oluşan ve yakın zamanlarda insan-merkezcilik olarak adlandırılmaya başlanan kadim paradigma, III) Francis Bacon'dan itibaren bilgiyi doğa ve hatta başka insan ve toplumlar üzerinde kontrol ve egemenlik kurma aracı olarak gören hâkimiyet epistemolojisi, IV) Evreni organik bir bütün olarak görmek yerine onu mekanik bir varlık, kozmik bir cihaz olarak algılayan "mekanizm" gösterilir.

Kanaatimizce, bu nedenlendirmelerin haklı yönleri olduğu gibi aşırılıkları da vardır. Dolayısıyla, çevre sorunlarının nedenleri konusunda kafa karışıklığı ve ihtilaflar hâlâ sürmektedir. Ancak temel

sorun, doğadaki varlıklar içinde, akıl ve vicdan melekeleri ve başkalarının acısını hissedebilme yeteneği bulunan, bundan dolayı da ahlaki özne niteliğini hak eden tek varlık olan insanın; içinde bulunduğu habitata karşı sorumluluğunun ne olduğu sorusunu doğru yanıtlayamamış olmasıdır. Bu sorun, giderek büyümektedir. Çünkü Batı ülkeleri ve onların birer fabrika ve atık deposuna dönüştürdüğü ülkelerde bilim ve teknoloji, âdeta bindiği dalı keser gibi, çevreye zarar verecek ve gezegenin dengesini bozacak şekilde kullanılmaktadır. İnsan hayatına büyük bir çeşitlilik katmakla birlikte doğadaki biyolojik çeşitliliğe büyük zarar vermekte ve insan-dışı canlıların yaşam alışkanlıkları doğal olmayan biçimde değiştirilmektedir.

Çözüm Yolu Olarak Varlık ve İnsana Bakışta Temel İlkeler

İnsanın varlık seferindeki yerini doğru tespit: Çevre sorunlarının zihniyet temellerinden biri, iddia edildiği gibi insan-merkezcilik değildir; "ben-merkezcilik"tir. "Ben-merkezcilik" insana insan olduğu için değer veren yaklaşıma düşmandır. Oysa insana değer veren yaklaşım onun habitatını korur. Bu sebeple, çevre ahlakının dayandığı temellerden biri "insanın

değeri" olmalıdır. Yanlış olan, bireyin değerini tanımak değil; bireyciliğin özerklik, sekülerlik ve görecelik gibi kavramlarla oluşan yorumu, özellikle de yoksulların sömürüsüne yol açacak şekilde özel mülkiyet ve girişim özgürlüğünü mutlaklaştıran, birey için toplumu nesneleştiren perspektifidir. Bireyciliğin sınırları 'doğa durumu' denen herkesin herkesle savaşı, korku ve kaygı ortamına uzanmaktadır. Aşırı liberal görüşler de bazı bireylerin temel haklarını kullanma imkânından mahrum olması pahasına, hukuku, üretim ve ekonomiden yana kullanmak istemektedir. Katı Liberalizmin toplumdan soyutlanmış ve insanların münferit yaşam sürdürdüğü tabii hâl kurgusuna dayanan birey anlayışının, bireyin doğa ile uyumlu ilişkileri için ne derece el verdiği düşünülmelidir. İnsanların sömürüldüğü bir vasatta, doğa da mutlaka sömürülür. Çünkü doğanın sömürülmesi, insanların sömürülmesine payanda oluşturur.

Doğa ile fitrat farkının farkında olma:

Çevre ahlakının dayanması gereken temellerden bir diğeri de doğa ile fitrat; doğal/tabii olan ile fitri olan; yaban hayatı ile sivil/medeni toplum yaşamı, yabani ile insani arasındaki ayrım olmalıdır. Aydınlanma döneminde, ilahî iradeye atıfta bulunmaksızın insanın varlığına

bağlı soyut haklardan söz eden düşüncüler, insanların hiçbir yasaya bağlı bulunmadığı doğa durumu ve sosyal sözleşme kavramlarına başvurmuşlardır. Bu seküler yaklaşım, hak kavramını 'olan'a indirgemıştır. Nitekim Thomas Hobbes'un (öl. 1679), temel doğa yasalarını, "herkesin her şeye, bir başkasının bedenine bile hakkı olması" ve "herkesin herkese karşı savaşı" olarak tanımlanması, doğa üzerinde bir ahlaki kaygı olmaksızın her türlü faaliyette bulunmayı, insan-dışı canlılara keyfi biçimde ilişmeyi ve zarar vermeyi haklı hâle getirmektedir.

Oysaki insan, fitratına dönerek bilinçli ve gönüllü olarak ilahi buyruklara uygun yaşadığında, insani doğasıyla, toplumuyla ve doğayla barış içinde olacaktır. Bu nedenle ilahi mesaja uygun yaşam, aynı zamanda ekolojik bir hayat tarzıdır. Ayrıca, evrende insan dışındaki tüm varlıklar, doğal olarak ilahi iradeye teslimiyet içindedir. İnsanoğlu da bilinçli olarak aynı iradeye teslim olmalıdır. Aksi hâlde insan, kendine ve doğaya yabancılaşacaktır. Bunun sonucunda; i) İnsanın hayat tarzı, üretimine katıldığı teknolojilerle belirlenecektir. ii) Toplum, bireye nelere ihtiyaç duyması gerektiğini çeşitli yollarla telkin edecek; bireyin saygınlığını tüketim düzeyiyle ilişkilendir-

direcektir. iii) Birey, modern toplumda bir değer hâlini alan tüketim döngüsünün dışına çıkamayacaktır. iv) Birey, tüketim yoluyla kimliğini ikmal etmeye çalışacak, özelliğini yitirip nesneleşecektir. v) Egemen güçlerin doğayı sömürsünü kanıksayacaktır.

Canlı bütün olarak [organik] evren anlayışı: Evrenin mekanik ya da organik bir bütün olarak anlaşılması, ekolojik yaklaşım açısından bir yol ayrımı gibidir. Çünkü, mekanik evren anlayışı, insanın doğayla, flora ve faunayla duygusal ilişkiler kurmasını güçleştirir. Bu durumda insanın doğadaki canlılığa karşı sevgi, şefkat, merhamet gibi duyguların temel oluşturduğu bir duyarlılık, ilgi ve itina ile yaklaşması güçleşir. Yine doğayı eskleyen veya arızalanan bir parçası sökülüp yenilenebilen bir saat gibi düşünmek ile onu bir organizma gibi düşünmek, doğaya karşı çok farklı yaklaşımları besler. Konumuz açısından bakınca, PFAS'lar gibi olumsuz etkileri olan maddelerin endüstriyel alanda yaygın kullanımı ve sentetik kimyasalların çöp olarak doğaya geri bırakılması, evrenin organik bir bütün olduğunun yeterince anlaşılmadığını göstermektedir.

Batı'da gelişen mekanik evren anlayışının aksine İslam tasavvuf felsefesinde, evren, bir organizma olarak görülmüş; tabiat insanlaştırılmıştır. Evren, "büyük insan", insan da "küçük evren" olarak nitelendirilmiştir. İnsan ve doğa, aynı hakikatin tecellileri olarak düşünülmüştür. İnsan ve doğa, aynı hakikatin farklı tecellileri olarak düşünülmüş, organik bir evren anlayışı içine yerleştirilmiştir. Örneğin Avrupa'da yaşamış Müslüman bir filozof olan İbn Tufeyl, "Hayy b. Yakzan"ın düşünme süreci üzerinden, evrendeki tüm varlıkların tek bir organizma gibi birbirine bağlı olduğu "holistik" ve tüm tabiatın ortak bir ruhunun olduğu "organik" bir evren resmeder. Kur'an-ı Kerim de insanın topraktan yaratıldığı ve ona döneceğinin vurgulanması (Tâhâ 20/55.), içinde yaşadığı evren ile insan arasında "organik bağ" olduğunu ima eder. Bu anlayış, her varlık ve oluşun doğada düzen, bio-çeşitlilik ve sürengilik için gerekli bir işlevi yerine getirdiği bilincini yükseltir. Buna göre insanoğlu da bilinçli olarak aynı iradeye ve düzene teslim olmalıdır.

Doğaya adalet ve inşafı yaklaşma: İslam'da holistik bir yaklaşımla zulm, "bir şeyi tabii konumunun dışına koymak";

varlığa varoluş amacına veya tabiatına aykırı davranmak olarak tanımlanır. Bu durumda, zulmün insan-çevre ilişkileriyle ilgili temel anlamı, varlıkların yerini, değerini bilmemek, hak ettiği gibi davranmamaktır. Bu anlamıyla zulmün yasaklanması, özelde doğadaki varlıklara kötü muameleden kaçınmayı, genel olarak da tabii düzeni korumayı gerektirir. "Zulm"ün karşısı olarak "adil olan" da varlıklara varoluş amacına ve tabiatına uygun davranmaktır. Allah, "el-Adl" yani "mutlak adaletin kendisi"dir; kusursuz adalet sahibidir; adil olanı yapar, adil olanı meşru kılar ve emreder.

İnsanın varlığının ölümle sona erdiğini, sorumluluk duymadan ötekileri ve gelecek nesilleri düşünmeden tabiat üzerinde tasarrufta bulunabileceğini düşünmek, eşyaya tabiatına aykırı olarak kullanmaktır ki, buna tekabül eden kavram zulümdür. İslam'da bir ahlak ilkesi olarak doğadaki hiçbir varlığı tabiatına; gayesine, özelliğine, ekolojik düzendeki işlevine aykırı bir şekilde değerlendirmemek gerekir.

Doğa, geçmişten geleceğe tüm insanlığa ve canlılara bırakılmış şefkatli bir emanettir. Modern dünyada PFAS gibi kalıcı kimyasallarla çevreyi kuşatmak, aslında insanın kendi fitratına ve evrendeki o muazzam organik bağa yabancılaşmasıdır. İslam'ın evrensel "zarar vermeme" ilkesi, bize sadece insanı değil; toprağı, suyu ve karıncayı bile gözetken bir sorumluluk yükler.

Emanet Anlayışı ve Zarar Vermeme İlkesi

İslam'da her şeyin gerçek var edicisi, mutlak sahibi (el-Melik, Mâlikü'l-mülk) ve hâkimi Allah'tır. Dolayısıyla, insan için mutlak yani kayıtsız, amaçsız ve ilkesiz bir mülkiyet hakkı söz konusu olamaz. İnsan, sahip olduğu tüm imkânların bir yed-i emîni, çeşitli haklar ve sorumlulukların emanetçisidir. Bu anlayışın sosyal hayata yansımaları, özel mülkiyeti kaldırmaz ama kayıtsız bir mülkiyet anlayışıyla da bağdaşmaz. Özel mülkiyet, insanın yeryüzünde halife oluşunun bir sonucu olup mülkün asıl ve mutlak sahibi olan Allah'ın iradesine uygun olarak temellük ve tasarruf hakkından ibarettir. Bu inanç, bazı ilkeler vaz' eder:

İlk olarak, özel veya tüzel kişi, mülkiyet hakkını başkalarına ve gelecek nesillere zarar verecek şekilde kullanamaz.

Doğa, Allah'ın geçmiş, şimdiki ve gelecek bütün çağlara lütfu olup Allah'tan başka kimsenin mutlak mülkü değildir. O, yalnızca bugünkü kuşağa veya güç ve teknolojiyi elinde tutan belli bir kesime değil gelecek nesilleri de kapsayan bütün bir insanlığa sunulmuştur. Siyonizmin aksine, seçilmiş ırk fikrine yer vermeyen İslam açısından çevre, insanlığın ortak mirasıdır; şimdiki ve gelecek kuşakların hakkıdır. Dolayısıyla, PFAS'lar özelinde ifade edilirse, bunların yaygın kullanımı, bir yandan kaynakların tüketimi, diğer yandan da atıklar yoluyla doğanın kirlenmesi demektir ve gelecek nesillerin hakkına girmektir.

İkinci olarak, ihtiyacını meşru olarak karşılamının ötesinde sömürüye başvurulamaz.

Batı kolonyalizminin doğuşundan itibaren, sömürgeciliği temellendirmek için de gelişmiş-geri kalmış, ilkel-medeni, hakikat(!)-dalalet gibi ayrımlara başvurulmuştur. Günümüzde de çevre sorunlarını Üçüncü Dünya Ülkeleri'ne ihraç etmeye çalışan Modern Batı, kendi kültürünü insanlara aşılması gereken medeniyetin gerekleri olarak sunmaktadır. Oysa kolonyalizm ve buna temel oluşturan ayrımcılık ve ırkçılık, hem Gezegen'in ekolojik düzenine zarar vermekte hem de bizzat "insan" kavramını/ideali öldürmektedir.

Üçüncü olarak, özel veya tüzel kişi, mülkiyet hakkını ve ekonomik gücünü, ekolojik denge ve döngüye, doğadaki yaşam zenginliğine zarar verecek biçimde de kullanamaz.

İslami yaklaşımın temel özelliklerinden biri de yeryüzünü sadece insanlar için değil tüm canlılar için yaratılmış olduğunun bilincinde olmaktır: “(Allah) yeri, canlılar için koydu (yarattı).” (Rahmân 55/10.) Buna göre insan, sadece insanlık adına değil doğadaki yaşam çeşitliliğini korumak için de ekolojik düzeni gözetmelidir. Bu ilke de başka ilkeler vaz’ eder.

Mu’tezilî kelimcilerin Mutezile’nin “ta’vîd (acıların ahirette telafi edilmesi)” görüşüne göre de insan, diğer insanlar gibi doğadaki insan-dışı canlılara da zarar verirse bundan dolayı ahirette ceza görür. Eğer bir kimse bir diğerine acı çektirirse Allah, acı çekenin hak ettiği ‘ıvaz (uhrevi telafi)’i ister mükellef olsun ister olmasın acı çektirenden alıp ona verir. Aslında, Kâdî Abdülcebbar kül-

türümüzdeki “kul hakkı” kavramını, insanın yeryüzündeki diğer canlılarla ilişkisine teşmil etmekte, insan-doğa ilişkilerinde insan-dışı varlıkların haklarını da gözetmek gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca Kur’an, tekil bir olayı “ekin ve nesli mahvetmek” ifadesiyle evrensel açılımları olacak şekilde tenkit etmekte doğadaki canlılara zarar vermeyi de inanç alanındaki sapmalardan ayrı görmemektedir.

İslam’ın ortaya koyduğu evrensel ilkelerden biri de “zarar vermemek”tir. İslam Peygamberi’nin (s.a.v.) bu konuyla ilgili bir hadisi şöyledir:

“Kim başkasına zarar verirse Allah da ona zarar verir.”

(Ebû Dâvûd, “Kadâ (Akdiye)”, 31.)

Kur’an-ı Kerim de Hz. Süleyman’ın büyük bir orduyla bir vadiden geçişini anlatırken zarar vermeme ilkesinin tüm canlıları da kapsadığını, tüm canlılara merhametle yaklaşmak gerektiği konusunda dolaylı bir mesaj vermektedir:

“Nihayet karınca vadisine geldikleri zaman, bir karınca: ‘Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!’ dedi.”
(Neml 27/18.)

Ayette geçen “farkına varmadan” ifadesi, büyük bir ordu hâlinde de olsa müminlerin, masum insanlara zarar vermek bir yana, bilerek karıncalara dahi zarar vermeyeceklerini belirtmektedir. Kültürümüzdeki ‘karıncayı bile incitmemek’ deyişi, işte bu anlayışın sonucu olmalıdır. Kültürümüzde bu anlayışı yansıtan dikkat çekici örnekler de vardır. Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman, Şeyhu’l-İslam Zembilli Ali Cemali Efendi’ye şiirsel bir dille şu soruyu yöneltmiştir:

“Dirahtı [ağacı] sarınca karınca
Vebal var mıdır karıncayı kırıncaya?”
Zembilli Ali Cemali Efendi de Kanuni’nin sorusunu şiirsel bir anlatımla
“Yarın Hakk’ın huzuruna varınca

Süleyman'dan hakkın alır karınca." şeklinde yanıtlamıştır. Zembilli'nin bu cevabı, fauna veya florada bir zarara yol açmadan önce alternatif çözüm yolları aramak gerektiğine işaret etmekte; bir zorunluluk olmadıkça doğal yaşamın bir parçası olan canlılara zarar vermenin, ahirette sorumluluğu olduğunu vurgulamaktadır. Aslında doğal çevreye verilen zararın bu dünyada da cezası vardır. İnsanın kastı dışında ama tasarrufları dâhilinde çevre zarar gördüğünde bile o kimsenin bu zararı tazmin etmesi gerekir.

Yaşamı Destekleme

Yaşamı destekleme ile kastettiğimiz, servetin belli ellerde toplanması yerine sosyal adalet ilkeleriyle dağıtımı; zenginlerden insani yaşam standartlarının altında olan ailelere "sosyal hak" olarak belli bir miktarın devlet eliyle transfer edilmesidir. İslam'ın başlangıcında belli bir zenginliğe ulaşan Müslümanların vermesi gereken (vacip/farz olan) "zekât"ın devlet eliyle ve "âmil/çalışan" denen kamu görevlileri tarafından toplandığı ve yine devlet eliyle doğrudan yoksullara dağıtıldığı malumdur.

Zekâtın bu şekilde devlet eliyle toplanması ve devlet eliyle dağıtılması; dağıtılırken kamunun genel yararına harcamalar için kullanılamaması, yalnızca özel kişiler olarak yoksullara ödenmesi, onu sosyal bir hak konumuna çıkartmaktadır. Diğer yandan özel mülkiyet hakkı, iyi yaşamı yani hem konforlu hem de ahlaki yaşam tarzını destekleyen bir araçtır. Kullanımı da ancak toplumda hem konforu hem de ahlaki yaşam tarzını, aynı anda destekleyecek şekilde olabilir. Ekolojik döngü ve denge ise bugünden gelecek kuşaklara doğru hayatın temelidir; bir yarar ve özgürlük konusu olmaktan öte bir haktır. Dolayısıyla özel mülkiyet, girişim, üretim, pazarlama gibi ekonomik haklar ekolojik döngüyü ve dengeyi bozacak şekilde kullanılamaz; aksine ekolojik dengeyi destekleyecek şekilde kullanılması, "Allah'ın yaratmadaki planına saygı ve sadık kalmak" yönüyle hem Allah'ın hakkıdır hem de bu hakla temellenen "doğadaki yaşamın ve canlı bireylerin" ve "gelecek kuşakların" hakkıdır. Burada, İslam'ın haklar sistemini bir şema ile göstermek, konunun zihinde tasavvurunu daha kolay hâle getirecektir.

Hak kavramının taraflarından biri hak sahibi iken diğeri de hakka saygı göstermek veya hakkı sağlamakla yükümlü

tarafıdır. Bu durumda tabloda yer alanları görevler yerine haklar kavramıyla da ifade etmek mümkündür.

Bütün hakların, aynı anda Allah'ın hakları sayılması ve insanın bunlara saygı göstermekle Allah'ın huzurunda da sorumlu oluşu, bunlara riayet konusunda vicdani bir güvence, bir otokontrol mekanizması oluşturur.

İslam, külli-kuşatıcı bir ahlak düzeni sunmaktadır. Hadis kitaplarına bakıldığında, İslam'da ahkâmın ve ahlakın insan-doğa ilişkilerini dışarıda tutmadığı görülür. Hz. Peygamberin, hayvanların dilinden anladığı, onların acı ve sorunları için insanları uyardığı rivayet edilir. Dolayısıyla İslam ahlakını, her yönüyle ortaya koyabilmek için dört ayrı kategoride incelemek gerekir: 1) İnsanın Allah ile ilişkisi, 2) İnsanın kendi benliğiyle ilişkisi, 3) İnsanın diğer insanlar ile ilişkisi ve 4) İnsanın çevreyle ilişkisi.

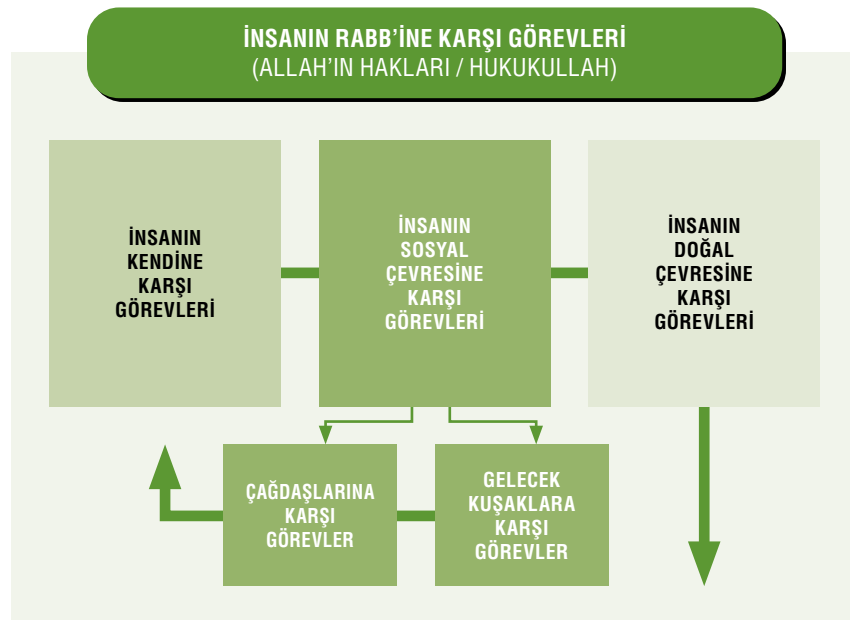
Çevre konusundaki sekülerist etikler, insan ürünü olunca, insanların içinden geçtiği koşullara ve sorunlara göre belirledikleri amaç yönünde bu etik kurallarını değiştirebilecekleri de açıktır. Bu etik sistemlerde ortaya konan koşulsuz buyruklar ve maksimler, belli sonuçları ortaya çıkarmaya veya belli sonuçlardan kaçınmak amacıyla etikçi tarafından konulmuştur. Dolayısıyla görelî ve araçsal özelliktedir. Bu yüzden, sekülerist çevre etikçilerinin ortaya koyduğu kurallar, beklenen sonuçları gerçekleştirilmeyeceği açıklık kazandığında önemini büsbütün yitirecektir. Onlar, tüm temellendirme

gayretlerine karşın pratik aklın sağgörüselsel icatlarıdır. Doğal olarak insan (zihni) merkezdedir. Oysa, teistik inanç gerek ilahi iradeye bağlı gerekse ilahî irade tarafından gözetilen evrensel ahlaki ilkelerin varlığını gerektirir. Yani mutlak varlık varsa, evrensel ahlaki değerler ve ilkeler de vardır. Bu nedenle teistik ahlak, insan davranışlarını yönlendirmede daha belirleyicidir. Çünkü Allah'a inanan kimse onun buyruklarının tartışmasız iyi ve doğru olduğunu kabul eder. Teist ahlak, doğadaki diğer varlıklara ait haklara da yer verdiğinde, inananlar açısından onların ahlakın nesnesi olduğu ve insanların onlara karşı tek taraflı sorumluluğu bulunduğu, tartışma götürmez ve bağlayıcı bir hakikat olmaktadır.

Nitekim Kur'an'da Allah'ın mülkü dileğine verdiği ve dilediğinden aldığı vurgulanır. Sûra üflendiği an, insan için mülkiyet kavramının kalkacağına ve insanın emanetçiliğinin sona ereceğine ve mülkün gerçek sahibinin insanı sorgulayacağına işaret edilir.

İsraf Etmeme

İsraf, ihtiyacın gerektirdiğinden fazla tüketme olarak tanımlanabilir. Ancak ihtiyaç olmadan üretmek de aynı anlam çerçevesine oturmaktadır. Kaynaklar ve ihtiyaçların sınırlı ama insan hırsının sınırsız olduğu bir dünyada temel sorunlardan biri "israf", bir diğeri de her şeyi sömürmeye ve israf etmeye hazır olan "biriktirme hırsı"dır. Günümüzde gerek uluslararası düzeyde gerekse ulusal ve yerel ölçekte insanlığın pek

Şekil 1. İnsanın görevlerine ilişkin şematik gösterim

çok sorununun temelinde bu iki olgu yatmaktadır.

İnsanın, ilahi mesajdan uzaklaşması, onun gerek kendine gerekse dünyasına karşı yabancılaşmasına yol açmıştır. Bu süreçte hayatın anlamını ve varoluş gayesini yitiren, kişiliği parçalı bir hâl alan çağdaş insanın hayat felsefesi, “çok üret, çok tüket” sloganı olmuştur. ‘İnsanlar akıllarını ve sevmeye yetilerini geliştirmeyi ana hedef olmaktan çıkarmış, kendilerini kendi yaptıkları ekonomi makinesinin çarkları arasına bir araç olarak atmışlardır. Artık insan kendi mutluluğu ya da ruhunun serpilip büyümesi için değil yalnızca verim ve başarı için çabalar olmuştur. ‘Artık, hayatın, insanın ve kendini gerçekleştirimin anlamı değişmiştir. İyi yaşam; kişinin I) farklılıklarıyla en çok ilgi topladığı, II) daha fazlasına sahip olduğu, en çok kâr elde ettiği, III) dolayısıyla tüketimden azami payı aldığı yaşam olarak tanımlanmaya başlamıştır.

Çağdaş ekonomik düzende üretim, artık bireylerin insana yaraşır bir hayat sürmeleri için gerekli ihtiyaçlarını karşılamak yerine, gösteriş (lüks) temelli harcama isteğini, kaynak israfı, ekosistemdeki dengenin bozulması ve çevre kirlenmesi gibi sonuçlar doğuracak şekilde tatmin

gayesine yönelmiştir. “En az maliyetle en çok kâr”ı ilke edinen kapitalizm ve sanayi toplumunun insanı doğasından kopararak yabancılaştırması doğanın acımasızca tahribini beraberinde getirmiştir.

Yukarıda vurgulandığı üzere, modern dünyada insanların tüketim alışkanlığı da bu durumun artarak sürmesini sağlamaktadır. Bu nedenlerle günümüzde hem genişleyen hem de hızlanan üretim ve tüketim döngüsü, doğadaki “geri dönüştürme (yenileme) kapasitesi”ni aşan bir boyuta varmıştır. Yerküredeki doğal kaynakların tüketilmesinin “göz ardı edilen bir sonucu” olarak, hayatı bu kaynaklara bağlı olan canlı türleri de yok olmaktadır.

Kaynaklar zararı hesaplanmadan israf edilmekte, bunun sonucunda fosil yakıtları azalmakta; atığa dönüşen maddeler çevreyi kirlletmekte ve çevre kirliliği, insan sağlığı için yakın bir tehdit hâline gelmektedir. Diğer taraftan çöplerin toplanması, imha edilmesi veya geri dönüştürülmesi büyük mali harcamalar gerektirmektedir. Eğer dünyanın her yerinde gelişmiş Batı toplumlarındaki gibi bir tüketim alışkanlığı ve buna bağlı olarak atık ve çöp üretimi olsaydı, dünya çoktan yaşanmaz hâle

Dünyayı kapitalist bir hırsıyla “çok üret, çok tüket” sarmalına sokmak, doğanın yenilenme kapasitesini aşan küresel bir israftır. Oysa çevre, geçmişten geleceğe tüm insanlığın ortak mirasıdır. Kul hakkından hayvan haklarına uzanan bu kuşatıcı ahlak düzeninde, ekolojik dengeyi korumak hem Allah’ın hakkı hem de gelecek nesillerin hukukudur.

gelirdi. Bu nedenle çevre temizliğine, kamu sağlığına ve ekonomik sürdürülebilirliğe tehdit oluşturan savurganlığın yasaklanması da çevre temizliği, açısından önemli bir tedbirdir. Nitekim, İslam açısından, Allah'ın belirlediği işlevleri doğal olarak yerine getiren ve Allah'ı tesbih eden varlıkları insanların bir ihtiyaç olmaksızın veya amacı dışında kullanması ve israf etmesi yaratılış gayesine aykırıdır. Nitekim Kur'an, gösteriş için harcama yapan ve tüketimle övünen kimseleri kötülemekte; gereksiz yere saçıp savurmaktan nehyetmektedir (Beled 90/20; A'râf 7/31.).

İslam Peygamberi'nin yeşil alanların ve ormanların çok az bulunduğu bir bölgede gönderilmiş olmasının bir hikmeti de onun (s.a.v.) yeşillığe ve bitki örtüsüne daha fazla değer vermesi olmalıdır. İslam Peygamberi, çevrede yolcuların ve hayvanların gölgesinden istifade ettikleri bir sidre ağacını, o ağaçta herhangi bir hak sahibi olmayan bir kimsenin kesmesinin günah olduğunu belirtmiştir. Bu da demektir ki, günümüzde çevre ve ekolojik sistemi tahrip etmek, insan sağlığına hatta yaşamına yönelik ciddi boyutta tehlikelere ve zararlara yol açtığı için (zararın büyüklüğü oranında) günahtır.

Dünyadaki nüfus artışı, çevrecilerin ve çevre bilimcilerin bir sorun olarak önem verdikleri bir konudur. "Nüfus fazlalığı"nın sefalet ve doğa yıkımının nedeni olduğu iddiası, gelişmiş ülkeler tarafından yedekte tutulan sinsî bir mazerettir. Bununla birlikte mistik bir New Age Malthusçuluğu kılığında derin ekolojide geniş bir inananlar kitlesine sahip olmuştur. Onlar, fazla nüfusu Üçüncü Dünya'nın tüm dünya kaynaklarını tehdit eden bir hatası olarak açıklama eğilimindedirler. Çevre sorunlarına ilişkin yakın zamanlarda oluşan alanyazında, bu sorunların önemli bir nedeni/kaynağı olarak nüfus fazlalığı ve hızlı nüfus artışı gösterilir. Çevre sorunlarının nedenlerine ilişkin incelemelerde, çok kez doğadaki kaynakların sınırlı olması, insan nüfusunun fazlalığı, önemli bir problem olarak dile getirilmektedir. İnsan nüfusundaki hızlı artışın da yakın gelecekte, başta kıtlık olmak üzere bir dizi çevre sorununu içinden çıkılmaz hâle getireceği vurgulanmaktadır. Bu yaklaşımla da tüketim ile nüfus arasında doğrudan ve katı bir sebeplilik ilişkisi ortaya konmakta; gerek nüfus fazlalığında ve gerekse nüfusun geometrik/katlanarak artışından da elbette Batı ülkeleri dışındakiler sorumlu

tutulur. Ancak, doğruluğu aşikâr görünen her iddianın farklı perspektiflerden incelenmesi ve sorgulanması gerekir. Nitekim, tüketimin en çok olduğu yerler nüfusun fazla olduğu 3. Dünya ülkeleri değildir. Aksine, geçmişte kolonyalizme imza atan, hâlen de sömürüyü, farklı biçimlerde sürdüren ABD ve AB ülkeleridir. Çünkü, bu ülkelerdeki zenginlik ve aşırı tüketimin temel kaynağı, kolonyalizmdir. Günümüzün aktüel kolonyalizmine pek çok örnek verilebilir. ABD'nin, ülke sınırları dışında, Temmuz 2024 itibarıyla en az 128 askeri üssünün bulunması da sömürgeciliğin askeri güçle ne denli tahkim edildiğinin indeksel göstergesidir.

Aşırı tüketimin sorumlularını gösteren diğer bir kanıt da "çöp ihracı" olgusudur. Yerkürede başka ülkeleri sömüren, tüketimi ihtiyaç değil gösteriş/lüks olgusu hâline getiren, bilinçsiz/aşırı tüketiminin atıklarını da başka ülke topraklarına, -az bir para ödeyerek- ihraç etmeleri, o başka ülke yöneticilerinin de -bireysel çıkarı uğruna- bu çöpleri kabul etmeleri, uluslararası hukuka aykırı bir cürümdür.

Anlaşılmaktadır ki, çevre kirliliğinin gerçek suçluları, çevre sorunlarından en çok zarar gören, yaşadıkları toprakları sömürülen ve başka ülkelerin zehirli atıkları ile doldurulan yoksul ülkelerin insanları değildir. Çünkü, İngiltere ve ABD gibi ülkelerde yaşayan biri, Üçüncü Dünya'da yaşayan bir kişinin kırk katına

Küresel çevre kirliliğinin temel kaynağı gelişmekte olan ülkelerin "rakamsal nüfusu" değil, gelişmiş merkezlerin sömürgeci karakterli "etkisel nüfusu" ve lüks odaklı tüketim modelidir. Endüstriyel tüketim atıklarının ve kalıcı PFAS bileşenlerinin yoksul coğrafyalara ihraç edilmesi, uluslararası etik ve hukuki normları ihlal eden sistematik bir cürümdür.

kadar, enerji, katı yakıt, FPAS'ların kullanıldığı endüstriyel ürünler tüketmektedir. Burada, kanaatimizce, "rakamsal nüfus" ile "etkisel nüfus" ayrımını yapmak gerekir. "Rakamsal nüfus" Üçüncü Dünya'da yüksek olabilir ancak gelişmiş ülkelerin "etkisel nüfusu" Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin nüfusundan aşırı derecede yüksektir. Yani doğadaki kaynakların tüketiminden ve çevreyi kirliletmekten birinci derecede sorumlu olan taraf, nüfusun ve nüfus artışının az olduğu ülkelerdir. O hâlde denebilir ki gelişmiş ülkelerin doğadaki düzen ve kaynaklar üzerindeki nüfus etkisi, ters orantılı biçimde diğer ülkelerin nüfus sayısını katlamaktadır. Bunun en somut örneği, nüfusları aynı kalan ya da düşmekte olan ülkelerde tüketiminin gitgide artmasıdır. Bu bağlamda sorun sadece endüstriyel alanda PFAS'ların kullanımı da değil tüketiminin de katlanmasıdır.

Kirliletmem

Günümüzde öne çıkan holistik yaklaşım, ekosistemlerin canlı ve cansız varlıklar yanında bunların karşılıklı etkileşimleri ağıyla oluştuğunu ve evrildiğini göstermektedir. Bu sebeple, üretim ve tüketim süreçlerinde ihtiyaç tanımlamasının çok iyi yapılması, atık ve çevre kirlenmesi sorununun çözümü için başta doğru planlamalar yapılması son derece önemlidir. Örneğin yaygın biçimde kullanılan Per-ve polifloroalkil maddelerin (PFAS'lar) ihtiyaç ve zorunluluk mefhumuna göre kullanılması/sınırlanması gerekmektedir. Çünkü üretim ile tüketim bir madalyonun iki yüzü gibidir. Üretim aynı zamanda doğadaki kaynakları tüketmek demektir; doğal maddeleri endüstriyel atıklara dönüştürmek demektir. Bunların doğaya geri dönüşü, toprağın, havanın ve suyun kirlenmesine yol açmaktadır. Holistik açıdan bakıldığında, bu durumun geri dönülmez bir süreç olarak hem insan-dışı canlılar hem de gelecek kuşaklar için büyük zararları olacağı öngörülebilir.

Oysa, yukarıda açıklandığı üzere, kapitalist üretim tarzı, bir yandan kitleleri çok tüketime ve israfa teşvik ederken diğer yandan atık madde sorununu doğurmaktadır. Birleşmiş Milletler raporuna göre, 2022 yılında dünya genelinde üretilen gıdanın yüzde 19'u çöpe gitmiştir. Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP), yaklaşık 783 milyon insan açlıkla mücadele ederken, 2022'de dünya genelinde bir günde 1 milyardan fazla öğünün israf edildiğini

bildirmektedir. Gıda israfı, küresel gıda sistemini etkileyen kritik bir konu olmaktadır. Her yıl üretilen gıdanın yaklaşık üçte biri (yaklaşık 1,3 milyar metrik ton) kaybolmakta veya israf edilmektedir. Atık madde sorununun büyümesi, atık maddeleri cüz'î bir ödeme karşılığı başka ülkelere depolama olgusunu karşımıza çıkarmaktadır. Esefle söyleyelim ki, ülkemizde de paraya aşırı tamah eden ve doğayı kirleten, toprağı ve su kaynaklarını zehirleyen çöpleri para karşılığında ülkemize gizlice getirerek bir yerlere boşaltan, irfan yoksulu ucuz kimseler vardır. Bunlar, sadece başkalarının haklarını değil gelecek kuşakların haklarını da ihlal etmektedirler.

Çevre temizliğinin İslam'ın temizlik anlayışında önemli yeri vardır. İslam'da hem manevi temizlik hem de maddi temizlik -kendi başına bir gereklilik olarak ve manevi temizlik için bir basamak olarak- emredilmiştir. Ayrıca, namaz kılınacak yerin temiz olması gerekir. Nitekim yeryüzü bir "mescit"; su bulunmadığı zaman toprak, "tahûr (temiz ve temizleyici)" kılınmıştır (Müslim, "Mesâcid", 4, 5.). Buradan yeryüzünü temiz tutmak ve çevre temizliğine özen göstermek gerektiği sonucuna ulaşılır. Nitekim Hz. Muhammed, insanların ihtiyaçları için kullanacağı durgun suları, işlek yolları, halkın dinlenmek ve temiz hava için oturduğu gölgelikleri kirletmekten sakındırmıştır.

Çevre temizliğinin diğer bir gereği de atık maddeleri çevreye zarar vermeyecek şekilde özel yerlerde toplamak; çevreye zararı olan şeyleri kaldırmaktır. İslam Peygamberi de bu gibi davranışları imanının tezahürlerinden biri ve bir sadaka türü olarak niteler. Onun bu konudaki uyarıları Müslümanları duyarlı davranmaya teşvik eder: "İman, yetmiş küsur -bir rivayette de altmış küsur- şubedir. [...] En basit düzeyi, yoldaki rahatsız edici şeyleri temizlemektir." (Buhârî, İmân 3; Müslim, İmân 58. Bk. Ebû Dâvûd, "Tahâret", 14.) Burada çevreden zararlı unsurları kaldırmanın imanının tezahürlerinden biri olarak sunulması dikkat çekicidir. Bu davranış, Hz. Peygamberin ifadesiyle, bir "sadaka"dır (Buhârî, "Cihâd", 128.). Bu inanç, sahillerde olsun mesire alanlarında olsun, halkımızın, PFAS'ların kullanıldığı ürün ve ambalajları atarak kamu sağlığına zarar vermek bir yana, çevreyi korumasını ve başkalarının olumsuz tutumlarına kayıtsız kalmamasını gerektirmektedir.

Sonuç

Çevre sorunlarının teknik açıdan çok farklı nedenlerinden söz edilmekle birlikte, temelde bir zihniyet problemi olarak fazla kâr amacı, çok üretme, çok tüketme ve israf olgularına bağlanabilir. Modern çağda kapitalist üretim ve pazarlama anlayışı, bu açıdan belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu üretim tarzının temel ilkeleri, ekonomik olarak hızlı büyümek, bunun için az maliyetle çok üretmek, üretilen maddelere karşı kitlelerde ihtiyaç algısı oluşturmak, kârı daha fazla üretmek için kullanarak mali büyümeye devam ve ivme kazandırmaktır. Günümüzde zorunlu bir ihtiyaç maddesi olmayan, sağlığa etkisi tartışmalı ve doğaya verdiği zarar aşikâr ürünlerin ihtiyaca göre değil talep oluşturabilme becerisine göre üretildiği görülmektedir. Çok üretme, çok tüketme ve israf olgusunun önemli bir göstergesi de "Per- ve polifloroalkil maddeler"in (PFAS'lar) yaygın kullanımıdır. Bu durum karşısında, gerek bireylerin bilinçlenmeleri ve tüketimi zorunlu olanla sınırlandırmaları gerekse hükümetlerin bunların üretilmesi ve ithaline karşı cebrî önlemler alması gerekmektedir.

Per- ve polifloroalkil maddelerin (PFAS'lar) yaygın kullanımı, uzun süre korunumu, canlı bünyelerde biyolojik olarak birikilebilirliği, toksit etkileri nedeniyle, ekolojik denge açısından önemli bir sorun olarak görülmektedir. Bazı çalışmalarda da bunlar yerine alternatif maddelerin kullanımı önerilmektedir. Ancak, en önemli çözüm, insanların "ihtiyaç" kavramı konusunda bilinçlendirilmeleri, tüketimi teşvik eden pazarlama stratejilerine karşı korunmaları ve üretimin sınırlandırılmasıdır. Başta ABD ve Trump yönetimi olmak üzere Batı ülkelerinin, kendi vatandaşlarının tüketim alışkanlığını sürdürülebilmesi için başka ülkeleri kolonileri hâline getirme çabası, aşırı tüketimin/israfın sürdürülebilir olmadığını göstermektedir.

İslam, insanoğlunu sahip olduğu tüm imkân ve nimetlerin, varlık ve değerlerin mutlak sahibi değil emanetçisi olarak görür. Bu anlayış, insanın çevreyle ilişkilerini bilinç düzeyine çıkarmasını; sahip olduğu akıl, vicdan ile diğer yeteneklerin ve çeşitli imkânların hakkı verilmesi gereken emanet olarak görmesini; doğadaki etkinliklerinin sorumluluk üzerine kurulu olmasını gerektirir. Üretim alanında pek çok değişkeni hesaba katmasını, ekolojik düzeni; gelecek kuşakların ve insan-

dışı canlıların haklarını gözetmesini; ihtiyacını da doğaya zarar vermeden karşılamasını, ihtiyaç olmadan tüketmemesini, atıkları mümkün olduğunca değerlendirmesini gerektirir. Çünkü doğadan alınan her şeyin bir bedeli vardır. Kısaca birey, yeryüzünü istediği gibi tasarrufta bulunabileceği bir mülk olarak görmemelidir. Kâinattaki toprak, su, hava gibi tüm canlıların hakkı bulunan varlıklardan diğer insanları ya da insandışı canlıları mahrum etmemelidir. "Kul hakkı" kavramını çevreye karşı duyarlı olmayı sağlayan bir anlayış düzeyine oturtmalıdır. Ayrıca, doğa, fıtrat, bilgelik, maneviyat ve ahlaki anahtar kavramlar olarak alıp modern yaşam tarzı üzerinde yeniden düşünülmelidir.

Kaynaklar

Akbaba, Gülgün, ve Çağlar Sunay. "Nüfus Artışı ve Açlık." *Bilim ve Teknik*, Mart 1999, 98-101. <https://e-dergi.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf?dergiKodu=4&cilt=32&sayi=376&sayfa=98&yaziid=11374>.

al-Sayyid, Ridwân. "Contemporary Muslim Thought and Human Rights." *Islamochristiana* 21 (1995).

Ardoğan, Recep. "Tüketim, Nüfus ve Çevre Sorunları: Orantısız Denklem." *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 1, no. 4 (2012): 81-106.

Ardoğan, Recep. *Varlık Anlayışından Ahlâkî Temellere: İslam'da Ekoloji*. İstanbul: KLM Yayınları, 2022.

Ata, Sezgin. "Sürdürülebilir Bir Barbarlığa Doğru mu Özgürlükçü Bir Topluma Doğru mu?" *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 19 (Sürdürülemez Kalkınma), XIX (2002): 37.

el-İsfahânî, Râgıb. *el-Mufradât fî Garîbi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.

el-Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed. *et-Ta'arruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*. Dimeşk: Dâru'l-İmân, 1986.

Görmez, Kemal. *Türkiye'de Çevre Politikaları*. Gazi Büro Yayınları, Ankara, 1991.

Güleç, Cengiz. "Çevre ve Ruh Sağlığı." *Çevre Üzerine*. Ankara: Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, 1991.

Hobbes, Thomas. *Leviathan*. Çeviren Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993.

İbn Tufeyl. *Ruhun Uyanışı ya da Hayy b. Yakzan'ın Olağanüstü Serüveni*. Çeviren N. Ahmet Özalp. İstanbul: İnsan Yayınları, 1985.

Paine, Thomas. *İnsan Hakları*. Çeviren M. Osman Dostel. İstanbul, 1988.

Soljenitsin, Aleksandr. "Tanrı'yı Politikaya Geri Getirin." *Çeviren Özden Ankan*. NPQ, Eylül 1996. İstanbul, 1996.

Şeriati, Ali. *Medeniyet ve Modernizm*. Çeviren Ahmet Yükseköğlü. 5. bs. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1985.

Yurtsever, Meral. "Çevredeki Per ve Polifloroalkil Madde (PFAS) Kirliliği: Tarihçesi, Kaynakları, Analizi, Riskleri ve İlgili Düzenlemeler." *Recep Tayyip Erdoğan University Journal of Science and Engineering* 6, no. 1 (2025): 403-427.

Yurtsever, Meral. "Per- ve Polifloroalkil Maddelerin (Sonsuz Kimyasalların) Çevredeki Kalıcılığı, Yayılımı, Birikimi ve Sağlığa Etkileri." *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi* 14, no. 1 (Ocak 2025): 412-423.